

נאמנות על תרומת זרע

הצגת השאלה

אדם נולד במשפחה שבה האב כוהן, והתנהג ככוהן כל ימיו. לאחר שנשא אישה ונולד לו בן בכור, הודיעה לו אמו שעליו לפדות את בנו, שכן מי שהוחזק כאביו הוא למעשה עקר, וכדי ללדת אותו קיבלה האם תרומת זרע באחד מבתי החולים בארץ. בעלה של האישה (שהוחזק כאביו של הבן) אישר את הסיפור. הבן פנה מודאג בעקבות מה ששמע, ונפשו בשאלתו: האם עליו להאמין לדברי הוריו, ואם כן, מה המשמעות של מידע זה לעניין ממזרות, החזקת עצמו בכהונה ופדיון בנו הבכור?

א. נאמנות הורים על בנם

ילד שנולד לזוג נשוי מוחזק כבנו של הבעל, זאת אף כאשר ידוע שהאישה זינתה תחת בעלה, מחמת הכלל ההלכתי של: 'רוב בעילות אחר הבעל'. וכך הם דברי ה'שלחן ערוך' (אבה"ע סי' ד סעי' טו):

אשת איש שיצא עליה קול שהיתה מזנה תחת בעלה, והכל מרננים אחריה, אין חוששין לבניה שמא הם ממזרים, שרוב בעילות תולים בבעל.

כאשר אחד מההורים טוען שהבן אינו בנו של הבעל, יש חילוק בנאמנות בין האם לבין האב. וכך נפסק להלכה ב'שלחן ערוך' (שם סעי' כט):

אשת איש שאומרת על העובר שאינו מבעלה, אינה נאמנת לפוסלו... אבל האב שאומר על העובר שאינו ממנו, או על אחד מבניו שאינו בנו, נאמן לפוסלו והוא ממזר ודאי. אם כן, בשאלתנו האם אינה נאמנת לומר שהבן אינו בן בעלה, אולם מאחר שהבעל הודה לדברי אשתו, לכאורה הוא נאמן.

אלא שבנידון דידן, יש שני טעמים שלפיהם אף האב אינו נאמן לומר שזה איננו בנו:

1. אמירה זו שהוא איננו בנו של האב נאמרה רק לאחר שנולד לאותו בן - בן בכור, ולהלכה (שם): 'אם יש בנים לבן, אינו נאמן אף על הבן'.

2. במשך שנים רבות התנהג האב כלפי אותו ילד כאביו, הן בצנעה והן בפרהסיא. כאשר אב מחזיק ילד כבנו, שוב אין הוא נאמן לחזור בו, כפי שפסק הרמ"א (שם):

והא דאב נאמן על בנו היינו דוקא שלא היה לו חזקת כשרות על פי האב, אבל הוי ליה חזקת כשרות על פי האב שוב האב אינו נאמן עליו רק בטהרה.

לאור הנ"ל, נראה שאין להורים נאמנות לומר לילד שהוא אינו בנו של האב.

ב. נאמנות מדין אמתלא

בעניין הטעם שהבן היה מוחזק כבנו של האב, יש לדון האם האב יהיה נאמן לתת אמתלא מדוע עד עכשיו החזיק את הבן כבנו, ועכשיו שינה את דבריו. לכאורה יש כאן אמתלא טובה, והיא שהתביישו מהסביבה, שלא תבין מדוע אין הבן מחזיק עצמו בכהונה, וגם פחדו מתגובתו; ואילו עכשיו, בעקבות החיוב לפדות את בנו הבכור, אזרו אומץ וסיפרו לו.¹

נאמר בגמרא במסכת בבא בתרא (קכז ע"ב):

אמר בני הוא, וחזר ואמר עבדי הוא - אינו נאמן; עבדי הוא, וחזר ואמר בני הוא - נאמן, דמשמש לי כעבדא קאמר. וחילופיה אבית המכס: היה עובר על בית המכס ואמר בני הוא, וחזר ואמר עבדי הוא - נאמן; אמר עבדי הוא, וחזר ואמר בני הוא - אינו נאמן.

ופירש רשב"ם על אתר בעניין בית המכס:

לשם רגיל לקרוא לעבדו בנו להבריחו מן המכס אבל לבנו לא יקרא לעולם עבדו שהרי גורם לעצמו הפסד על חנם.

על פי הדברים הנ"ל פסק הרמ"א (שם) שאדם שהצהיר על בנו שאינו בנו, נאמן לחזור בו באמתלא מדוע אמר כך:

האב שאמר על בנו שהוא ממזר, וחזר אחר כך ונתן אמתלא לדבריו למה דיבר בתחילה כך, נאמן.

מדברי הגמרא (בבא בתרא שם) נראה שלא רק אמתלא כזו מועילה, אלא גם אמתלא הפוכה, שהבן הוחזק כבנו וחזר וטען שאינו בנו, וכמו בנידון דידן. אלא שכלל נוסף בענייני אמתלא הוא שאמתלא מועילה רק כנגד דיבור, אך כנגד מעשה לא תועיל אמתלא. מקור הדברים הוא ב'תורת הבית' לרשב"א (בית ז סוף שער ב):

החזקה נדה בשכנותיה ואמרה לו לא נטמאתי אינה נאמנת לפי שמשעה שהחזקה נדה הרי הוא כנדה ודאית ואינה נאמנת להכחיש את החזקה. ולא עוד אלא אפילו נתנה אמתלא לדבריה אינה נאמנת דבודאי נדה משוינן לה... והיכי דמי החזקה כגון שלבשה בגדים שהיא רגילה ללבוש לעולם בימי נדתה. ואם תאמר והלא אינה מוחזקת נדה אלא על פיה שלבשה בגדי נדותה ומפני מה אינה נאמנת באמתלא?... יש לומר משום שהיא בושא או משום אונס מיקרי ואמרה טמאה אני אבל לעשות מעשה כולי האי ללבוש בגדי נדה אינה לובשת ולפיכך כל שחזרה ואמרה לא נטמאתי הרי היא כמכחשת מה שאמרה ואינה נאמנת.

ונפסקו הדברים להלכה ב'שלחן ערוך'.² לפי זה בנידון דידן, שהבן הוחזק לכוהן על פי אביו במעשים (שבוודאי חניך אותו לשאת כפיים וכו'), לא תועיל אמתלא. אך נראה שהדברים

1. אמנם עדיין יש לפקפק בכך, שהרי לגבי פדיון הבן מדובר בביטול מצוות עשה ב'שב ואל תעשה' (מה עוד שלחלק מהדעות הם עצמם יכולים לפדות את הנכד בצנעה מדין זכייה, ומבלי לספר לבן; ראה ברמ"א, יו"ד סי' ש' סעי' י, ובנושאי כלים שם, שיש בדבר מחלוקת גדולה). ואילו עד עכשיו הבן עבר כל יום ב'קום עשה' על מצוות עשה של זר שעולה לדוכן (ראה רמ"א, או"ח סי' קכח סעי' א), וכן על איסור ברכה לבטלה, שיש אומרים שהוא איסור תורה; ואף על פי כן לא סיפרו לו את הדבר.

2. שו"ע, יו"ד סי' קפה סעי' ג.

שנויים במחלוקת אחרונים. לדעת הש"ך,³ הסיבה שנידה שלבשה בגדי נידות אינה נאמנת באמתלא היא משום שאמירתה מספיקה, ולא הייתה צריכה לעשות מעשה. אך אם חייבת לעשות מעשה כדי לחזק את אמירתה ואין לה בררה, תועיל בזה אמתלא. הש"ך הביא ראיה לדבריו מדברי הרמ"א,⁴ הב"ח וה'פרישה'.⁵ לפי זה אף כאן, אם האב לא היה נוהג במעשים המחזיקים את הבן כבנו בפומבי, והיה מסתפק באמירות, היה מתעורר חשד שאין זה בנו. אך כיוון שהיה מוכרח להחזיקו כבנו אף במעשים, תועיל אמתלא. לעומת זאת, מדברי הט"ז⁶ בשם ר' לייב מפראג, עולה שהטעם לכך שאינה נאמנת הוא משום שאת המעשה כולם רואים, ואילו מהאמתלא אין כולם יודעים. לפי דבריו, לכאורה גם בנידון דידן לא תועיל אמתלא. אך למעשה כבר נכתב בשו"ת 'חתם סופר' (יו"ד סי' ט):

דעל כל פנים כל הפוסקים פה אחד מסכימים להא דרמ"א, דאם אי אפשר בענין אחר מהני אמתלא.

ולכן נראה יותר שאם האב היה אומר שמדובר בתרומת זרע לפני שנולד לבנו בן בכור, והיה נותן אמתלא ברורה מדוע עד עכשיו החזיקו כבנו ועכשיו מודה שאינו בנו, היה נאמן בכך.

ג. נאמנות מדין 'מילתא דעבידא לאיגלויי'

בנידון דידן, ייתכן שיש מסמכים המאששים את טענות ההורים, וצריך לברר האם יש להאמין להורים מחמת העובדה שלכאורה ניתן לברר את טענתם, ואם כן יש כאן 'מילתא דעבידא לאיגלויי'. נאמר בגמרא ביבמות (צג ע"ב ועוד מקומות) שאחד הטעמים לכך שעד אחד נאמן להעיד על אישה שמת בעלה, הוא משום שמדובר בדבר העשוי להתגלות, ובדבר כזה אין אדם משקר. וכך הם דברי הרמב"ם (הל' גירושין פי"ג הכ"ט):

שלא הקפידה תורה על העדת שני עדים ושאר משפטי העדות אלא בדבר שאין אתה יכול לעמוד על בריו אלא מפי העדים ובעדותן כגון שהעידו שזה הרג את זה או הלוח את זה. אבל דבר שאפשר לעמוד על בריו שלא מפי העד הזה ואין העד יכול להשמיט אם אין הדבר אמת כגון זה שהעיד שמת פלוני, לא הקפידה תורה עליו, שדבר רחוק הוא שיעיד בו העד בשקר.⁷

אולם לאחר עיון, נראה שאין הדברים דומים, ואין הבן צריך לחשוש כלל לדברי הוריו כל עוד לא הציגו בפניו מסמכים המאשרים את טענתם. זאת משום שבעדות על אישה שמת בעלה, הסיבה שהעד אינו משקר היא שאם הבעל בחיים הוא עלול לבוא ולהכחיש אותו. בנידון דידן אמנם ייתכן שיש מסמכים המאשרים את טענתם, אולם אם לא יביאו מסמכים כאלו, לא יתגלה שהם משקרים, שכן יוכלו להשמיט בטענה שהמסמכים הלכו לאיבוד וכדומה. המשמעות של

3. ש"ך לשו"ע, שם ס"ק ה.

4. שו"ת הרמ"א, סי' ב.

5. ב"ח ופרישה לטור, יו"ד סי' קפה שם.

6. ט"ז, לשו"ע שם ס"ק ב.

7. ועיין שו"ת ריב"ש (סי' קנה) ושו"ת תשב"ץ (ח"א סי' פג-פד), שנחלקו אם דין זה לדעת הרמב"ם הוא מן התורה או מדרבנן.

'מילתא דעבידא לאיגלויל', שאדם נאמן בה, היא רק במקרה שאילו היה משקר היה אפשר להוכיח זאת באופן ודאי, ולא במקרה כשלנו, שהוא הפוך - שאפשר להוכיח אם ההורים דוברים אמת.

ד. הוכחה על פי מסמכים

מהאמור לעיל עולה שאין להאמין לטענת ההורים שבנם נולד מתרומת זרע. אולם ייתכן שיש בידי ההורים מסמכים המוכיחים שאכן ניתנה תרומת זרע, ויש לדון האם מסמכים אלו הם ראיה שאכן ניתנה תרומת זרע. סביר להניח שלא ימצאו שני עדים כשרים המעידים על כך שניתנה תרומת זרע, אלא רק חתימה של אדם אחד, שברוב המקרים אינו שומר תורה ומצוות ופסול לעדות. מכאן עולה השאלה האם מסמך רשמי של בית החולים הריהו כעדות שני עדים שאכן הדבר נעשה. ב'שלחן ערוך' (חו"מ סי' סח סעי' א) נפסק:

כל השטרות שחותמים עובדי כוכבים, פסולים, חוץ משטרי מקח וממכר ושטרי חוב.

וביאר הסמ"ע (לטור חו"מ סי' סח ס"ק ג) את החילוק:

כלל הדברים, כל דבר שנעשה ונתקיים זולת השטר... ואין השטר אלא לראיה בעלמא שקנהו בכסף או בקנין או בחזקה, בזה מועיל שטר הנעשה בערכאות של גוים, דאף דאין עדים זולתן והמוכר כופר ואומר מעולם לא קנהו בקנין או בכסף, אמרינן דערכאות של גוים לא מרעי נפשיהו לאסיהיד שקר, והוה ליה כאילו הדבר ידוע ונעשה לפני דייני ישראל. אבל דבר שלא נתקיים כי אם על ידי השטר... לא קנהו אפילו נעשה בערכאות של גוים, דאף על גב דהימנינן להו, מכל מקום לא אלימא כוחייהו דגוים לעשות גוף הקנין על ידי כתיבתן.

זאת אומרת שאף גויים, שהם פסולי עדות, נאמנים כשמדובר בשטר שנעשה בערכאות של גויים, כיוון שמדובר במקום רשמי ומכובד, שהאנשים האחראים בו אינם רוצים להיתפס בשקר. הרמ"א (שם) הוסיף שאין הדברים אמורים דווקא בשטרות, אלא אף בספר רשמי של הערכאות. ובשו"ת 'חתם סופר'⁸ נכתב שאף שאר מסמכים רשמיים של השלטונות נחשבים ל'שטר שנעשה בערכאות', ויש להאמין לנכתב בהם. ונראה שהוא הדין גם בנידון דידן במסמך רשמי מבית החולים החתום בחותמת רשמית, שיש להאמין לו.

נשאלת השאלה מהו המסמך שיספיק כדי להוכיח שאין מדובר בבנו של האב, שכן אף אם ניתנה תרומת זרע, אין זה שונה ממקרה של אישה שזינתה, שאנו אומרים שהולד כשר שכן 'רוב בעילות אחר הבעל'.⁹ אמנם נכון שכיום לרוב אין עושים הזרעה מלאכותית כשלבועל יש יכולת פוריות. אולם השאלה נסובה אודות מצב שהיה קיים לפני למעלה מעשרים שנה, ואז היה נהוג לעשות הזרעות לא רק כשלבועל לא היו תאי זרע כלל אלא אף כלשבעל היו מעט תאי זרע, כלומר גם כאשר סיכויי ההיריון היו קלושים ולא אפסיים. לכן מסתבר שיש צורך גם בבדיקת זרע, המראה שאין לבעל כלל תאי זרע. אם יציגו ההורים תוצאות של בדיקת זרע שבהן יתברר

8. שו"ת חתם סופר, ח"ג סי' מג.

9. ראה בתחילת המאמר.

שיש זרע, אך הוא מועט ביותר, תתעורר כאן שאלה. שכן במצב כזה יש לנו לכאורה 'תרי רובי' שעומדים אחד כנגד השני: האחד הוא 'רוב בעילות אחר הבעל', והשני הוא רוב מקרים שבהם אישה אינה מתעברת כשיש זרע מועט כל כך, ויש לדון איזה 'רוב' גובר כאן. בעניין זה כתב לי הרב אברהם יצחק הלוי כלאב שהיות ורוב ברור ומוחלט של אנשים כאלו אינם מולידים, וידוע לנו שהאישה קיבלה תרומת זרע, רוב כזה גובר על 'רוב בעילות אחר הבעל', ודינו של הבן שאינו כוהן.¹⁰ לעומת זאת, הרב שלמה דיכובסקי כתב לי שאף במקרה זה הולכים אחרי הכלל של 'רוב בעילות אחר הבעל', ואין חוששים שמדובר בבן של אחר.¹¹

ה. הדין כשנמצאה הוכחה

למעשה, יש לשאול מה יהיה דינו של הבן אם יתברר על פי מה שכתבנו לעיל שהוא אכן איננו בנו של הבעל. בעניין חשש ממזרות, אף על פי שיש פוסקים שחששו לממזרות בתרומת זרע מישראל לאישה נשואה,¹² הדעה המקובלת להלכה היא שאין בכך חשש ממזרות. וכך כתב הרב עובדיה יוסף בשו"ת 'יביע אומר',¹³ שכאשר הגיעה שאלה מעין זו לבית הדין שישב בו יחד עם הרב יוסף שלום אלישיב והרב בצלאל זולטי, היה ברור לשלושתם שאין כאן חשש ממזרות.¹⁴ גם לגבי חשש שתוקי עקב העובדה שלא ידוע מיהו בעל הזרע, מקובל בבתי הדין לפסוק להקל, על פי תשובתו של הר"ע יוסף בשו"ת 'יביע אומר'.¹⁵ אם כן הדיון כאן הוא על השאלה האם על השואל להפסיק לנהוג ככהן אם יתברר שהוא אינו בנו של הבעל הכוהן. לכאורה אם מתברר שאינו כוהן, פשוט שעליו להפסיק לנהוג בכהונה. אלא שהפסקה כזו תגרום לו לבושה גדולה, שכן כשיראו שמפסיק לשאת כפיים ולעלות לתורה ראשון, ישאלוהו מה קרה, וחשיפת האמת תבייש אותו ברבים.

להלכה, 'גדול כבוד הבריות שדוחה איסורי דרבנן' וכן איסורי תורה ב'שב ואל תעשה'.¹⁶ על פי כלל זה, כתב לי הרב יעקב אריאל, שאף אם יתברר שהשואל אכן נולד מתרומת זרע, הוא יוכל להמשיך לעלות לתורה ראשון, כיוון שאין כאן איסור תורה, ואף יוכל להמשיך לשאת את כפיו כשהוא עם כוהנים אחרים באופן שיבליע את שם ה'. זאת לפי דברי ה'משנה ברורה',¹⁷ שזר שנושא את כפיו ומכוון שלא לשם מצווה אינו עובר על איסור. כשאין נמצא כוהנים אחרים, ואותו בן אינו יכול להבליע את שם ה' בברכתו (שכן הוא לבד), ההיתר לשאת כפיו תלוי

-
10. אף הר"א נבנצל כתב לי שיועיל ברור בעניין זה, אך לא ביאר באיזה אופן יועיל הברור.
 11. הר"ש דיכובסקי הוסיף וכתב שאף אם בבדיקות זרע לא מצאו כלל תאי זרע, עדיין ניתן לומר שאמנם בבדיקה כזו לא מצאו אך בפעם אחרת היו מעט תאים, או שהיו מעט מאוד תאים ובכל זאת רשמו שאין כלל. לענ"ד דבר זה איננו מסתבר.
 12. שו"ת דברי יואל, סי' קז; שו"ת מנחת שלמה, תנינא סי' קכד.
 13. שו"ת יביע אומר, ח"ח אבה"ע סי' כא אות ד.
 14. עיין על כך בהרחבה במאמרי 'ממזרות בטיפולי פוריות', אמונת עיתך 96 (תמוז תשע"ב), עמ' 65-70.
 15. שו"ת יביע אומר, ח"י אבה"ע סי' י.
 16. ראה שו"ע, או"ח סי' יג סעי' ג, ובעוד מקומות.
 17. משנה ברורה, סי' קכח ס"ק ג.

במחלוקת הראשונים אם איסור ברכה לבטלה הוא איסור תורה או איסור דרבנן.¹⁸ מכל מקום, אם יכול לפדות את בנו בצנעה על ידי כוהן שאינו מכירו, יעשה כן. בעניין הפדיון יש עוד להסתפק, שכן ייתכן שנותן הזרע הוא כוהן או לוי בעצמו, ואז הבן יהיה פטור מלפדות את בנו. ואף על פי שמסתמא רוב תורמי הזרע אינם כוהנים או לוויים, הרי שבפדיון הבן יש דין של נתינת ממון, ו'אין הולכים בממון אחר הרוב'. בשו"ת 'חוט המשולש'¹⁹ נידונה באריכות השאלה מה הדין במקרה שבו יש ספק אם צריך פדיון, ויש רוב שצריך. לדבריו, אין חובה לפדות את הילד, ואף אם רוצים לפדות אותו לחומרא, אין מברכים על פדיון זה, שכן לא ניתן לומר 'וציוונו' כשמן הדין פטור מפדיון. אמנם יש חולקים על דבריו, כפי שמובא בגוף התשובה עצמה, ולכן הורה לנו הרב יצחק זילברשטיין בשאלה דומה, שהטוב ביותר להגיד את הברכה בדרך של לימוד, כלומר לומר: 'להלכה נפסק שהפודה את בנו צריך לברך ברוך אתה וכו'.

סיכום

1. אם אינה נאמנת לומר לבנה שהוא נולד מתרומת זרע ואינו בן בעלה.
2. האב עצמו נאמן לומר לבנו שהוא נולד מתרומת זרע ואינו בנו הביולוגי. אולם אם אמר זאת לאחר שנולד לבנו בן בכור – אינו נאמן. גם לפני שנולדו לבן ילדים, אם האב התנהג תמיד כאילו מדובר בבנו, אינו נאמן לחזור בו, אלא אם כן ייתן אמתלא טובה מדוע לא אמר זאת עד לאותו יום, ויסביר מה השתנה.
3. כאשר אין ההורים נאמנים, אף אמירה שיש להם הוכחות לדבריהם אינה מועילה, כל עוד לא הביאו הוכחה כזו.
4. מסמכים מקוריים ורשמיים על תרומת זרע מבית החולים, הכוללים חותמת של בית החולים, קבילים בתור ראיה לעניין זה. לשם ראיה יש להראות לבן הן מסמך המעיד שאין לאב תאי זרע והן מסמך המעיד שהאם קיבלה תרומת זרע.
5. אם יתברר מהמסמכים שהאם קבלה תרומת זרע עקב חולשה ניכרת של זרע הבעל ולא עקב חוסר זרע מוחלט, יש להסתפק האם יש כאן ראיה מספקת.²⁰
6. אף שאין להתיר קבלת תרומת זרע מישראל, בדיעבד מי שנולד מתרומת זרע מישראל או מאדם שאינו ידוע, כשר לבוא בקהל.
7. אם יתברר שאכן הבן אינו בנו של הבעל הכוהן, מצד הדין עליו להפסיק ולנהוג בכהונה. אם דבר זה יגרום לו לבושה גדולה, יכול להמשיך ולנהוג ככוהן, ובלבד שכאשר עולה לברכה כוהנים יעשה זאת עם אחרים, כדי שיוכל להבליע את שם ה' בברכה, ויכוון שלא לשם מצווה.
8. בעניין פדיון הבן, יפדה את בנו בצנעה על ידי כוהן שאינו מכירו וללא ברכה, ואם חפץ לברך, יעשה זאת בדרך לימוד.

18. ראה שו"ע, או"ח סי' רטו סעי' ו, ובנושאי כלים שם.

19. שו"ת חוט המשולש, ח"ג סי' ל.

20. הדבר נכון במיוחד לאור העובדה שבעבר היו מערבבים את מעט הזרע של הבעל עם הזרע של התורם, וכן העיד הבן שאמו סיפרה לו.